

РОЗДІЛ 1

Мечниковознавство: загальний огляд

Дослідницьку увагу до Іллі Мечникова окреслимо як «мечниковознавство», цілком усвідомлюючи штучність творення цього терміну. Але, гадаємо, що для даного дослідження подібний прийом є доречним, адже можна передбачити наявність праць про І. Мечникова як з історії його життя, так і історії його наукового доробку.

У вступних зауваженнях вже йшлося про важливість формування образу Іллі Мечникова. Але навіть за невеликими за обсягом енциклопедичними статтями бовваніє цілковита дослідницька традиція. Осягнути її навряд чи можливо навіть у межах цілого розділу. Тому у даному разі можемо претендувати лише спробу загального огляду, причому зроблену у такому обсязі уперше.

Досвід історіографічних оглядів свідчить, що образи певних вітчизняних об'єктів доби модерного суспільства існують у трьох патернах відповідно до трьох історичних епох – імперської, радянської та сучасної, причому у перших двох наявна синкретичність – етоси і топи си української візії важко відокремлюються від загальноімперських чи загальносоюзних. А паралельно з ними йшла світова історіографія із своїм, часто-густо відмінним, алгоритмом генези.

Витоки біографічної уваги до постаті Іллі Мечникова дійсно знаходимо ще в імперському періоді, хоч сам науковець і був його сучасником. Засади вивчення його персони закладено, як вже було зазначено раніше, ще у праці Олексія Маркевича з історії Одеського університету (1890) [25]. У 1896 році автором статті про І. Мечникова в «Енциклопедії Брокгауза та Ефрона» був зоолог Микола Книпович, який активно співпрацював з цим виданням, а його наукова проблематика була близька мечниковській [22].

Справжній вибух інтересу до І. Мечникова відбувся у зв'язку з його 70-річчям та смертю – упродовж 1915–1917 рр. з'явилося близько трьох

десятків різноманітних рефлексій, від традиційних некрологів до спроб біографічних нарисів та оцінки його наукової спадщини в цілому чи в окремих напрямках біології та філософії (серед них науковці-біологи Яків Бардах, Олександр Безредка, Данило Заболотний, Володимир Заленський, Лев Тарасевич, Микола Умов, літературознавець Соломон Штрайх) [26, с. 170–171]. Отже, було зроблено перші кроки як у окресленні біографії І. Мечникова, так і його наукового доробку.

Треба відзначити, що у 1917 році – час різкої лібералізації після падіння імперії – було започатковано книжкову серію «Класики природознавства», що передбачало публікацію праць видатних науковців. І першою книгою, що відкрила серію, стали «Лекції про порівняльну патологію запалення» І. Мечникова, які він читав у Пастерівському інституті [33]. Очевидно, що це відбулось завдяки Льву Тарасевичу – випускнику Університету (1891), представнику київської школи патологів Володимира Підвисоцького (у 1900–1905 рр. – декан медичного факультету Університету). Л. Тарасевич – колишній співробітник І. Мечникова у Пастерівському інституті, був одним з п'яти членів редколегії названої книжкової серії. Згодом він вдало адаптувався до нової влади і спромігся перевидати збірку праць І. Мечникова ще раз у 1923 р. у цій же серії [34]. Гадаємо, що його авторитет значною мірою сприяв (крім інших чинників, про які йтиметься далі) тому, що постать І. Мечникова потрапила у коло топ-науковців, сприйнятих більшовицькою владою.

Паралельно подібний процес відбувався і за океаном. У 1916 р. у Бостоні (США) вийшла друком книга американського, письменника, хіміка, редактора журналів і популяризатора науки Едвіна Слоссона «Головні пророки сьогодення». У ній автор репрезентував шість біографічних портретів провідних діячів світу (бельгійський психолог Моріс Метерлінк, французькі філософ Анрі Бергсон та математик Анрі Пуанкаре, німецькі природознавець Ернест Геккель та хімік і філософ Вільгельм Оствальд) серед яких поставив і І. Мечникова, якого віднесено до французької культури [100]. Про значимість та актуальність книжки свідчить факт перевидання її у Нью-Йорку у 1968 році [101].

Втім, гадаємо, що вирішальною подією для біографів І. Мечникова став вихід у 1920 році у Парижі ґрунтовних спогадів його дружини Ольги Миколаївни французькою мовою [96], які вже 1921 року було перекладено англійською і опубліковано одночасно у Сполученому королівстві та США [94; 95], а у СРСР вони вийшли друком російською мовою лише через п'ять років [43]. Текст складається з трьох частин («Дитинство, юність та молодість», «Зрілі роки. В Росії», «Життя у Франції»), що сукупно включають 36 розділів з епілогом. Третя, «паризька» частина є найбільшою – половина обсягу. Одеський період потрапив у два заключ-

них розділи першої частини та перші чотири розділи другої частини і центральним серед них є «Період професури в Одеському університеті».

Протягом міжвоєнних десятиліть про І. Мечникова було написано кілька книжок. У 1923 р. медик Микола Чистович (1860–1926) видав у Берліні невеличку книжку. У свій час він був співробітником Пастерівського інституту. Особисте знайомство, а також родинні зв'язки – його перша дружина була сестрою другої дружини І. Мечникова – надають цій праці ознаки і наративного джерела [66].

У 1924 р. у Харкові з'явилась друком монографія М. Мельника з небезпідставною претензією на всебічне вивчення І. Мечникова, адже там містилась його біографія, розгляд праць та основ світогляду, хоча сам автор слушно відзначив, що його праця – лише вступ до вивчення І. Мечникова [26]. Робота складається з п'ятих розділів перший з яких присвячений біографії І. Мечникова. Його поділено на 29 підрозділів, з яких 9 стосуються одеського періоду. Варто відзначити і опубліковану промову одеського мікробіолога, колишнього викладача Університету (1901–1920) Сергія Щастного з нагоди 40-річчя Одеського бактеріологічного і фізіологічного інституту професора Гамалії – колишньої Одеської бактеріологічної станції (1925) [68].

У 1926 р. у США побачила світ книжка Пола де Крюйфа «Мисливці за мікробами», що складається з життєписів 12 мікробіологів і один з них був присвячений І. Мечникову [86], а у 1932 р. у Німеччині (Єна) вийшла друком книжка лікаря і біолога складної долі Гайнца Цейсса «Ілля Мечников, життя і творчість» [115]. Отже, «мечниковознавство» набуло міжнародного формату.

Археографічне освоєння персони І. Мечникова, крім публікацій спогадів О. Мечникової, продовжили біологи Я. Бардах [3] та О. Безредка, який після І. Мечникова опинився на посаді заступника директора Пастерівського інституту [5], а 1926 р. у Харкові вийшла друком книжка О. Безредки – переклад з французької [6].

У 1931 р. було видано збірку «Боротьба за науку в царській Росії», де побачили світ листи кількох науковців і в тому числі І. Мечникова, а також низка статей про нього. Передмову і примітки до публікації підготував згаданий вище С. Штрайх [9]. Два останніх видання активно використала З. Першина у праці з історії Одеського університету 1968 року (див. наступний розділ).

Здійснювалась публікація окремих праць І. Мечникова [37]. До безсумнівного успіху вітчизняного мечниковознавства відносимо видання у 1932 р. українською мовою «Лекцій з порівняльної патології запалення, читані у квітні й травні 1891 року в Пастерівському інституті») – автор передмови український лікар С. Генес, а перекладач – І. Холодний [32]. Це був унікальний досвід варті наслідування і через майже століття.

Втім, незважаючи на офіційно-інституційне визнання І. Мечникова у Радянському Союзі, – існування вже у 30-ті роки у Харкові Всеукраїнського інституту бактеріології, епідеміології та сироваткотерапії його імені (нині – Інститут мікробіології та імунології імені І. І. Мечникова Національної академії медичних наук України), біографічна увага до персони І. Мечникова значно посилилась з нагоди його столітнього ювілею у 1945 році.

Протягом наступного десятиліття про життя і діяльність І. Мечникова у Радянському Союзі з'явилась друком ціла злива різноманітних видань. Так, у 1945 р. на ювілейному засіданні АН УРСР виступив академік Дмитро Третяков з доповіддю на тему «І. Мечников як зоолог». Те, що дана проблематика його цікавила і раніше свідчить чернетка його праці «І. І. Мечников як зоолог та антрополог», написана застарілою транслітерацією (з 1912 року він був екстраординарним професором Університету) і зберігається у Державному архіві Одеської області [1]. Будучи зоологом і послідовником І. Мечникова, Д. Третяков сформулював концептуальні засади його «матеріалістичного світогляду» [65]. Прикметно, що того ж року у союзному академічному виданні «Наукова спадщина» вийшла розлога стаття П. Новікова з ідентичною назвою [45].

Через два роки побачила світ збірка статей, видана Харківським університетом «І. І. Мечников. Пам'яті великого російського вченого», а у 1951 р. – бібліографічний покажчик «Творчість І. І. Мечникова і література про нього» (Г. Вайндрах, В. Хижняков, Н. Хижнякова). У 1946–1955 р. були опубліковані вибрані праці [29; 30] та его-матеріали І. Мечникова – автобіографія, спомини, епістолярна спадщина [38; 50], вийшло друге видання автобіографії Івана Сеченова [58] (перше було ще у 1907 р.). У 1947–1951 рр. були опубліковані окремі праці І. Мечникова, у 1950–1953 р. – збірки вибраних праць та започатковане академічне видання всіх його творів.

Паралельно з'явилися друком книжки, переважно науково-популярного характеру – антрополога Миколи Гремяцького (1945; у популярній серії «Великі російські люди»), біологів Лева Зільбера (1945; «Мечников та його вчення»), Лева Карлика (1946; у серії «Видатні діячі російської медицини»), Рафаїла Белкіна («І. І. Мечников – великий російський біолог», 1953) і навіть художній твір харківського письменника Бориса Могилевського з теж симптоматичною назвою – «Життя Мечникова. Повість про великого російського біолога» (1955), а також брошури (С. Беляєв, 1945; К. Шилькред, 1945; А. Пасічник, 1951). У 1950 р. побачила світ книжка про Л. Ценковського, де присутність І. Мечникова вельми помітна [27].

Окремо варто виділити доробок українських радянських науковців. У 1946 р. українською мовою побачили світ праці киян-мікробіологів Сергія Дяченка [16] та Бориса Клейна [20], який був знайомий з І. Меч-

никовим як співробітник Пастерівського інституту. Директор Інституту філософії АН УРСР Дмитро Острянин захистив присвячену І. Мечникову докторську дисертацію (1953), а також написав дві книжки, видані у Харкові («Світогляд І. І. Мечникова», 1948) та Києві («Боротьба І. І. Мечникова за матеріалізм у природознавстві», 1954) [46].

Отже, можна констатувати, що у перше десятиліття після столітнього ювілею І. Мечникова відбувся справжній прорив у радянському мечниковознавстві. Адже було закладено засади бібліографічного, археографічного, науково-популярного вивчення і навіть художнього творення його образу. Характерною ознакою ідеологічної парадигми пізнього сталінського часу була акцентуація, починаючи з назви, на тому, що він був саме «російським» вченим.

Протягом наступного десятиліття, що співпало з «відлигою» у СРСР, співробітники АН СРСР продовжили археографічну традицію й опублікували збірку, де містився опис фонду І. Мечникова в архіві академії та опублікована чергова порція його епістолярії [55]. 1956 року вийшла збірка обраних праць І. Мечникова [31], а у 1961 році окремо – «Етюди про природу людини» [39].

Особливо треба відзначити археографічні зусилля біолога Рафаїла Белкіна. Ще у 1943 р. він разом з відомим біологом, тодішнім президентом АН СРСР Володимиром Комаровим упорядкував збірку «І. І. Мечников. Про дарвінізм», де розміщено кілька праць І. Мечникова. У 1960 році він написав розлогу джерелознавчу статтю у збірці «Рукописні й документальні матеріали І. І. Мечникова» [7]. Р. Белкін, а також М. Гремяцький разом з цілою низкою інших упорядників взяли участь у підготовці до видання 16-томного зібрання творів І. Мечникова, що тривало впродовж 1950–1964 років [28].

У 1957 р. побачила світ книжка біолога Семена Яковича Залкінда (не плутати з Семеном Рафаїловичем Залкіндом, який брав участь у експедиції І. Мечникова до калмиків у 1911 р.), присвячена життю і творчому шляху І. Мечникова (2001 року її перевидали у США [114]). Б. Могилянський підготував наступного року нове видання свого твору («І. І. Мечников. Повість про труди і дні великого російського біолога») у книжковій серії науково-художніх біографій «Життя визначних людей». У 1963 р. Томську була захищена дисертація на тему «Еволюційні погляди І. І. Мечникова у світлі філософських питань сучасної біології» (Р. Манадеева). Отже, у наступному десятилітті бачимо більший акцент на публікацію джерел щодо І. Мечникова, зокрема його праць, а також нейтральніші формулювання у назвах праць щодо визначення національної належності І. Мечникова.

Протягом наступних двох десятиліть тривав стійкий інтерес до особи І. Мечникова – упродовж 70-х років вийшли друком аж чотири книж-

ки: біолога Семена Блінкіна – «Мечников» (1972), письменника Семена Резника – художній твір «Мечников» і теж у серії «Життя видатних людей» (1973), монографія біолога Д. Острянина – «І. І. Мечников у боротьбі за матеріалістичний світогляд» (1977), медика Віктора Фролова – «Той, що випередив час» (1980).

У 1968 р. у Москві захищено дисертацію на тему «І. І. Мечников та розвиток вітчизняної мікробіології» (Сорокіна А. В.) [62]. Науковий інтерес до І. Мечникова підтримувався і в академічному Науково-дослідному інституті епідеміології та мікробіології імені М. Ф. Гамалії АМН СРСР на сторінках журналу якого з'являлись статті узагальнюючого характеру [36]. Найбільшим археографічним здобутком стала публікація епістолярної спадщини І. Мечникова за 1863–1916 роки, завдяки зусиллям історика біології Аббі Гайсиновичу (ще у 40-і роки займався мечниковською проблематикою) та директорові академічного архіву Борису Левшину [24].

У роки «перебудови» спостерігаємо очевидне падіння інтересу до І. Мечникова – жодної монографії, лише чергове перевидання праці «Етюди оптимізму» (1987) та збірки праць «Песимізм та оптимізм» у серії «Публіцистика класиків вітчизняної науки» [35].

Треба зазначити, що переважна більшість названих вище праць і видань побачили світ у Москві та Ленінграді. Тому у пострадянський час перевага у «мечниковознавстві» об'єктивно перейшла з радянської до сучасної Росії. Особливо це помітно через наявність інформації на різноманітних російських інтернет-ресурсах [49, с. 61–62]. Протягом зазначеного часу найбільшим здобутком російського «мечниковознавства» стала книга авторства О. Шаброва, І. Князькіна та О. Маряновича «Ілля Ілліч Мечников. Енциклопедія життя і творчості» обсягом понад 1250 сторінок (2008) [67]. Праця складається з трьох частин: перша присвячена його життю та діяльності, друга – особистості і світогляду, третя – публікація праці «Етюди оптимізму» та нобелівської промови І. Мечникова.

У цілому книги уявляє собою оригінальний твір, але, оскільки автори не були фаховими істориками – доктори медичних та біологічних наук (двоє представляли Санкт-Петербурзьку медичну академію імені І. І. Мечникова), то це позначилось на архітектоніці тексту, адже науковий апарат у ній мінімальний і вона виглядає радше науково-популярним виданням. Фрагмент праці під назвою «Література» містить перелік з 70 позицій, що поділені на дві групи: «Праці І. І. Мечникова» та «Інше». У першій з них міститься як перелік наукових праць І. Мечникова, так і автобіографічні записки, а у другій – як его-матеріали (автобіографії, спомины, листування), праці інших осіб, так і різноманітна література, включаючи довідникову та художню. Очевидно, що автори і назвали свою працю енциклопедією, щоб уникнути ретельної роботи з історіо-

графічним і джерелознавчим оглядом та оформленням наукового апарату, зокрема точними посиланнями на джерела інформації.

Отже, згадана робота є розлогою (одеські сюжети лише у першій частині займають півсотні сторінок) та претензійною, але з наукової точки зору текст втрачає вагу через слабкий науковий апарат. З концептуальної точки зору вона теж небездоганна. У передмові автори зазначають, що «прагнули передати дивовижну інтелектуальну атмосферу тої епохи, показати роль і місце нашого великого співвітчизника у науковому альянсі Росії, Німеччини і Франції» (с. 9). Значною мірою їм це вдалось і сама по собі ідея залучення російської культури до європейської цивілізаційної спадщини є цілком прийнятною, але звертає на себе увагу намагання привласнити персону І. Мечникова лише цивілізаційному надбанню Росії. Годі шукати у цій праці згадку про Україну або намагання поділитись з нею доробком І. Мечникова, адже для них і Харків, і Одеса – це все «Росія».

Разом з тим відзначимо інтерес у Росії до суспільствознавчої та гуманітарної спадщини І. Мечникова на рівні дисертаційних досліджень – у 2010–2011 рр. було захищено аж дві кандидатські дисертації у яких вивчено його внесок до соціології (К. Горіна) та його педагогічні погляди (Н. Зайцева), а також журнальної статті про філософські погляди І. Мечникова, уміщеної у розділі з характерною назвою «Історія російської (буквально, «русской» – В. Х.) філософії» і намаганнями підкреслити у вченого саме цю ідентичність [64].

Стійкий інтерес до І. Мечникова спостерігається й у «західних» авторів. Осягнути їхній доробок через розмаїття праць вельми непросто, тому дозволимо собі лише продемонструвати відомі нам основні їхні надбання у хронологічній послідовності. Для демонстрації географічного різноманіття авторів і видань вказуватимемо, де можливо, громадянство авторів, а у дужках – держави, у яких знаходилося видання, що умістило публікацію.

Протягом 25 повоєнних років, а радше – від столітнього ювілею І. Мечникова, спостерігаємо цілу низку праць відомих вчених. Одні з них претендували на синтезу – французький біолог, директор Пастерівського інституту Гастон Рамон «Вшанування Іллі Мечникова з нагоди 100-річчя від дня народження» (Франція) [98], британець Роджер Воган «Романтичний раціоналіст: студія про Іллю Мечникова» [110] (Сполучене королівство), але більшість була присвячена вивченню наукового доробку І. Мечникова – британський біохімік Гаррі Гарріс «Роль хемотаксису у запаленні» (США) [80], американський/французький мікробіолог Рене Дубо «Мікросередовище запалення або переосмислення Мечникова» (Сполучене королівство) [72], німецький анатом та історик медицини Роберт Геррлінгер «Історичний розвиток концепції фагоцитозу» (Німеч-

чина) [81], американський лікар-імунолог Джеймс Гірш «Імунітет до інфекційних хвороб: огляд деяких концепцій Мечникова» (США) [82]. Всі ці праці – у межах спеціалізованих журнальних статей. Єдиною книжкою була праця видатного французького лікаря-біолога і вірусолога П'єра Лепіна «Мечников та імунологія» (1966). Він був співробітником і одним з керівників Пастерівського інституту з початку 30-х і до початку 70-х років XX століття. Книжка вийшла у серії «Вчені всього світу», що популяризує доробок науковців світового масштабу [87].

У наступне 25-ліття спостерігаємо розширення дослідницької палітри: від проблем ентомології і мікології – німець Гісберт Циммерман, француз Бернар Папірок з Пастерівського інституту та новозеландець Тревіс Глер «Еліас Мечников, Елі Мечников або Ілля Ілліч Мечников (1845–1916): піонер у патології комах, перший описувач ентомопатогенного гриба *Metarhizium anisopliae* та як перекласти російську назву» (Сполучене королівство) [116] до геронтології – Ласло Вертеш «Геронтолог Мечников» (Угорщина) [111], від локальних – американський біохімік Манфред Карновський «Мечников у Мессіні: століття дослідження фагоцитозу» (США) [83] до узагальнюючих – ірландський дослідник гендерної історії Ківін Брехнах «Біографічні нариси – №44. Мечников» (Ірландія) [70] статей.

Головною ознакою цих років стала поява книжок з мечниковської проблематики. Так, у 1987 році з'явилися праці американців Роберта Десовітця «Шип у морській зірці: імунна система та як вона працює» [71], наступного року – Томаса Гліка «Порівняльна рецепція дарвінізму» [74], а у 1991 р. – монографія Альфреда Таубера з Леоном Черняком «Мечников і витоки імунології: від метафори до теорії» [106] – ґрунтовне дослідження історії ідей Іллі Мечникова (спільні публікації по І. Мечникову з'явилися у них ще два роки перед тим [108; 104]). Лікар-імунолог та філософ біології, директор Центру філософії та історії науки в Бостонському університеті Альфред Таубер у 1994 р. опублікував ще одну монографію – «Імунне «Я»: теорія чи метафора?» [105], яку було двічі перевидано у 1996–1997 рр., а у 2006–2011 рр. з'явилися три її цифрові версії. Ідеї І. Мечникова є одними з акторів цієї книжки у якій автор піднімається до висот філософії науки – проблематика про яку йтиметься у третьому розділі нашої монографії.

Особливо прикметним стало видання англійською мовою у 2000 році ключових праць Іллі Мечникова у царині еволюційної біології, яке підготували професори Бостонського університету Олена Гурко, Дональд Вільямсон та Альфред Таубер [79].

Зазначимо, що відома в Україні американська дослідниця минулого Одеси Патрісія Герлігі у своєму гранд-наративі з історії міста двічі згадує

І. Мечникова – як керівника Одеської бактеріологічної станції та через факт надання Одеському університету його імені [14, с. 165].

У ХХІ столітті у зарубіжному мечниковознавстві можна виділити кілька напрямів та, відповідно, груп публікацій. Найбільшу з них складають вузькоспеціальні статті у провідних наукових профільних журналах світу, присвячених фагоцитозу: американський імунолог Чарльз Амброс «Препарат Ослера – демонстрація фагоцитозу у 1876 році, зроблена до публікації Мечникова 1880 року» (Нідерланди) [69], згадувані вже Сіамон Гордон «Фагоцитоз: спадщина Мечникова» (США), «Мечников у Рокфеллерівському інституті: спадщина досліджень фагоцитарно-мікробних взаємодій» (Україна) [77; 78] та Альфред Таубер «Мечников і фагоцитарна теорія» (Сполучене королівство) [107], а також співробітники Мечниковської лабораторії Мессінського університету італійці Джузеппе Теті, Кармело Біондо, Кончетта Бенінаті «Фагоцит, Мечников та основні імунології» (США) [109].

Сюди ж віднесемо проблему мікробіома – американський дослідник сільського господарства Джефрі Лорд «Від Мечникова до Монсанто і далі: шлях мікробного контролю» (США) [89], американський історик медицини Скотт Подольський «Мечников і мікробіом» (Сполучене королівство) [97] та актуальну з другої половини 90-х років ХХ століття тему пробіотиків – американський медик Філіп Маков'як «Повернення до ідей Мечникова: пробіотики, кишечний мікробіом і пошук довголіття» (Швейцарія) [90], американський журналіст Денні Льюїс «Пробіотики існують завдяки чоловікові, який випив холеру» (США) [88]. Із новітніх досліджень відзначимо книжку американської медичної журналістки і письменниці Люби Віханські «Імунітет: як Ілля Мечников змінив курс сучасної медицини» (2016) [112]. На своєму сайті вона має сторінку – «Стежками Мечникова», адже вивчаючи мечниковську проблематику завітала до України і Одеси зокрема (<https://sites.google.com/site/lubavikhanski/Where-Metchnikoff-lived-and-worked>).

Наступну групу складають публікації з проблематики геронтології. Особливо відзначимо доробок ізраїльського дослідника Іллі Стамблера у доробку якого не лише статті, одна з яких опублікована в українському виданні – «Елі Мечников – основоположник науки про довголіття та засновник сучасної медицини: на честь 170-річчя», «Ілля Мечников – засновник геронтології» [63; 103], але й монографія «Історія ідеї за продовження життя у ХХ столітті» [102]. Книжка, по суті, докторська дисертація, побудована за країнознавчим принципом і у її першому розділі, присвяченому Франції, лівову частку відведено І. Мечникову (перший з «його» підрозділів називається «Батько Мечников»). У цьому ж напрямі працювали і опублікували статті на сторінках спеціального журналу «Геронтолог» (США) американки Лаура Гіллен, Даян Мартін («Переосмис-

люючи геронтологічні добірку: від Мечникова до спектральної моделі старіння» [91]) та згадана вище Люба Віханська («Ілля Мечников знову відкритий: повернення батька-засновника геронтології» [113]).

Зазначимо, що ювілейний характер статей теж притаманний світовій науці – це заключна група новітніх публікацій. Адже саме до різноманітних дат, переважно столітньої давнини, присвячувались статті, що носили певною мірою узагальнюючий характер. У ХХІ століття такими були дати присудження І. Мечникову Нобелівської премії (статті імунологів – американців Френка Шмальштїга з Армондом Гордоном [99] та німця Штефана Кауфмана [84]) або його смерть. Особливо відзначимо британського науковця Сіамона Гордона, який опублікував статті на обидві дати – як одноосібно («Ілля Мечников: засновник науки про природний імунітет», «Ілля Мечников: людина і міф») [75; 76], так і з кількома авторами («Ілля Мечников (1845–1916): 100 років клітинної імунології та подальший розвиток») [93].

Серед гранд-наративів виділимо історико-публіцистичну працю американського дослідника Чальза Кінга «Одеса: геніальність і смерть у місті мрій» (2011), де шість сторінок присвячено І. Мечникову [85, с. 151–157].

Отже зарубіжне мечниковознавство вражає своїм різноманіттям – від США до Нової Зеландії та від Ірландії до Ізраїля – як по громадянству авторів праць, так і місцезнаходженню високореєтингових видань, у яких вони опубліковані. Зазначимо, що переважна більшість цих праць присвячена саме науковому доробку І. Мечникова, залишаючи питання біографії чи окремих періодів його життя поза фокусом вивчення.

Сучасне вітчизняне мечниковознавство склалося вже у перші роки існування незалежної України. Так, до 150-річчя І. Мечникова у 1995 р. було проведено аж дві конференції – «Ідеї І. І. Мечникова та розвиток сучасного природознавства» (Харків) [18] та *«Ілля Мечников – великий син України та людства»* (Одеса) [4], яку згадано у перших рядках цієї книжки. У наступні роки дослідники зосередились на менш висвітленому «паризькому» періоді І. Мечникова, коли він працював у Пастерівському інституті [11; 13; 19]. Оригінальним виданням став вихід фотоальбому на 160-річчя І. Мечникова (2005) [42].

Важливе значення в українському мечниковознавстві має стаття медиків Ірини Кучми й Володимира Резника та психолога Петра Петрюка, опублікована у 2010 році в *«Анналах Мечниковського інституту»* – науковому журналі Інституту мікробіології і імунології імені І. І. Мечникова АМНУ. Її присвячено різноманітним аспектам біографії, наукового доробку та особистості І. Мечникова. Стаття має репрезентативне коло наукової літератури та історичних джерел, коректні посилання й академічний виклад. Хоч її опубліковано російською мовою і автори висловлюються евфемізмом про внесок І. Мечникова у «вітчизняну та світову

науку» (неочевидно, до якої з них віднесено Росію), отже включають його персону в український контекст. У тому ж числі журналу у ювілейний для І. Мечникова рік опубліковано і вузькоспеціальну статтю щодо його наукового доробку [49].

Згадки І. Мечникова виринають або в контексті історії наукових товариств (В. Савчук) [56] чи інституцій (Г. Скрипченко) [60], або у конкретних історико-біологічних дослідженнях (К. та Ю. Васильєви, В. Кузнецов, В. Севастьянов [10; 23; 57]) чи присвячених теорії ортобіозу [12; 21] та його педагогічній спадщині [15] і зовсім трохи – біографічним сюжетам [48]. Важливою прикметою стала акцентуація на його походженні з України [47; 51; 59]. Не зайвим буде зазначити, що українські дослідники В. Кузнецов, Н. Паламарчук та В. Савчук є фаховими істориками.

На 170–175-річчя І. Мечникова найбільше відзначились харківські дослідники, зокрема було проведено конференцію («Фундаментальні дослідження у працях І. І. Мечникова: сучасний санітарно-епідеміологічний стан та імунoproфілактики Україні») та опубліковано спеціальний випуск журналу, у якому їхньому землякові було присвячено чотири статті [8; 41; 44; 52], писали й інші автори [2]. Відзначились харків'яни у 2013 р. і поодиноким вітчизняним археографічним здобутком – публікацією праці І. Мечникова «Етюди оптимізму» (російською мовою) [40]. Зазначимо, що названі статті були присвячені або краєзнавчим, або спеціальнонауковим питанням доробку І. Мечников. Разом з тим до столітніх роковин смерті І. Мечникова (2016) з'явилися і узагальнюючі публікації [54; 73]. Особливо відзначимо доробок Світлани Рудої – історикіні, авторки монографії з історії мікробіології в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., де І. Мечников є одним з найпомітніших фігурантів [53].

У 2020 р. шість співробітників Інституту мікробіології та імунології імені І. І. Мечникова АМНУ у своєму академічному виданні опублікували концептуальну статтю «Життя і творчість Іллі Ілліча Мечникова», де основний акцент зробили на науковому доробку І. Мечникова. Важлива не лише компактна подача його наукових досягнень, але й демонстрація, через посилання, інкорпорованості ідей вченого у сучасну світову науку [17]. Прикметно, що у тому самому числі журналу публікувався з цієї проблематики й згаданий вище американський дослідник Сіамон Гордон. Вочевидь, що наступний ювілей зобов'язав одеситів сказати своє слово у царині мечниковознавства.

Отже, масштабна персона І. Мечникова привертала увагу ще за його життя. Втім осмислення його місця у науці і вагу наукового доробку розпочалось лише після його смерті через розлогі некрологи та пам'ятні згадки. Особливе місце у цьому процесі посіли ґрунтовні спогади його дружини Ольги Мечникової. До середини XX століття у Німеччині та СРСР вийшла друком низка праць про І. Мечникова. У зв'язку зі століт-

нім ювілеєм відбулась інтенсифікація дослідницької уваги до І. Мечникова, а центр уваги однозначно перемістився до СРСР, оскільки актуальним було продемонструвати, що поступ радянської науки спирався на міцні традиції, закладені «прогресивними» науковцями в імперську добу, при цьому часто-густо його однозначно класифікували як «російського» вченого. Стійкий інтерес до І. Мечникова тривав упродовж останніх десятиліть «короткого XX століття», окрім окремих збірок було опубліковано низку його праць і у тому числі 16 томів академічного видання, а також наративних джерел.

Зарубіжне мечниковознавство зосередилось переважно у США та Сполученому королівстві, де фахівці біологи чи медики в основному досліджують його спадщину у прикладних і актуальних галузях імунології чи геронтології. З розпадом СРСР розпочались процеси становлення національних наукових шлїл, які по-різному сприймали місце наукового надбання І. Мечникова. Вітчизняна наука небезпідставно залучила спадщину І. Мечникова до цивілізаційної скарбниці України, адже більшу частину життя він провів у межах Слобідської та Південної України.

Отже, можна констатувати, що незважаючи на прискіпливу дослідницьку увагу до І. Мечникова їхня оптика ще не була окремо спрямована на одеський період у українському контексті. До того ж переважна більшість з названого вище доробку вітчизняних науковців опублікована не українською мовою.

Список джерел та літератури:

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 6. – 19 арк.
2. Андрух В. С. І. І. Мечников. Штрихи до портрета (до 175-річчя з дня народження) / В. С. Андрух, М. В. Слободян // Актуальна інфектологія. – 2020. – Т. 8, № 1. – С. 77–83.
3. Бардах Я. Ю. Воспоминания об И. И. Мечникове / Я. Ю. Бардах // Врачебное дело. – 1925. – № 1517. – Стб. 1195–1201.
4. Бачинська О. А. Мечников Ілля Ілліч / О. А. Бачинська // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.] ; Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наук. думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 631.
5. Безредка А. М. Воспоминания об И. И. Мечникове. Последний период жизни в Париже / А. М. Безредка // Природа. – 1926. – № 7–8. – Стб. 37–42.
6. Безредка А. М. История одной идеи. Творчество Мечникова / А. М. Безредка ; с предисл. авт. для рус. изд. ; под ред. В. М. Когана ; пер. с фр. А. Л. Ясной. – Харьков : Науч. мысль, 1926. – 104 с.
7. Белкин Р. И. Рукописное и документальное наследие И. И. Мечникова / Р. И. Белкин // Рукописные и документальные материалы И. И. Мечникова. – М. : Бюро науч. информ., 1960. – С. 11–67.
8. Бервено О. М. Про музей І. І. Мечникова в Дворічній / О. М. Бервено // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 38–40.
9. Борьба за науку в царской России. Незданные письма И. М. Сеченова, И. И. Мечникова, Л. С. Ценковского [та ін.] / предисл. Н. А. Семашко ; ст.: П. Н. Диатроптова [та ін.] ; примеч. С. Я. Штрайха. – М. ; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. – 244 с.
10. Васильев Ю. К. В. В. Подвысоцкий и И. И. Мечников (К 150-летию со дня рождения В. В. Подвысоцкого) / Ю. К. Васильев, К. Г. Васильев // Интегративна антропология. – 2007. – № 1(9). – С. 13–15.

11. Вергунов В. А. Україна та Франція у житті та творчому доробку нобелівського лауреата І. І. Мечникова (1845–1916): невідома архівна сторінка історії вітчизняної агробіології / В. А. Вергунов // С.-г. мікробіологія : міжвідом. темат. наук. зб. – Чернігів, 2008. – Вип. 8. – С. 168–177.
12. Ворожбіт-Горбатюк В. Теорія ортобіозу Іллі Мечникова: потенціал євроінтеграції національної освіти / В. Ворожбіт-Горбатюк, Т. Собченко, С. Козиренко // Новий колегіум : наук. інформ. журн. – 2023. – № 1–2 (110). – С. 105–109.
13. Галушка Р. А. Научная деятельность И. И. Мечникова за рубежом / Р. А. Галушка, И. Ю. Кучма, Л. И. Глазунова // Анналы Мечников. ін-ту. – 2001. – № 2. – С. 65–69.
14. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914 / П. Герлігі. – Київ : Критика, 1999. – 383 с.
15. Голубничка Л. О. Педагогічні ідеї Іллі Мечникова в контексті сучасності / Л. О. Голубничка // Педагогіка та психологія. – 2019. – Вип. 61. – С. 31–42.
16. Дяченко С. С. І. І. Мечников. Життя і діяльність / С. С. Дяченко. – Київ ; Харків : Держ. мед. вид-во, 1946. – 55 с.
17. Жизнь и творчество Ильи Ильича Мечникова / В. В. Минухин, Т. Ю. Колотова, Н. И. Скляр [и др.] // Annals of Mechnikov Institute. – 2020. – № 3. – С. 11–35.
18. Идеи И. И. Мечникова и развитие современного естествознания : Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова (Харьков, 28–30 нояб. 1995 г.) : тез. докл. / Харьк. НИИ микробиологии и иммунологии им. И. И. Мечникова [и др.]. – Харьков, 1995. – 371 с.
19. Калита В. Эмиль Ру: «Институт Пастера многим Вам обязан»: страницы жизни лауреата Нобелевской премии Ильи Мечникова [Електронний ресурс] / В. Калита // Здоров'я України : мед. газ. – 2006. – № 4. – Режим доступу: <https://surl.luh.ua/armgy> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
20. Клейн Б. І. Ілля Ілліч Мечніков / Б. І. Клейн. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1947. – 32 с.
21. Клімова О. М. Концепція ортобіозу І. І. Мечникова та характеристика імунорезистентності при ішемії кишківника у хворих різного віку / О. М. Клімова, Т. І. Кордон, М. О. Іваненко // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Біологія. – 2012. – Вип. 32. – С. 154–159.
22. Кн. Н. Мечников (Илья Ильич) / Н. Кн. // Энциклопедический словарь. Т. 19 : Мекенен – Мифубаня / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон ; под ред.: К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : Тип.-Литограф. И. А. Ефрона, 1896. – С. 225–226.
23. Кузнецов В. О. Становлення та функціонування наукових мікробіологічних шкіл у Новоросійському (Одеському) університеті (друга половина XIX – перша половина XX століть) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / В. О. Кузнецов ; Держ. екон.-технол. ун-т трансплантації. – Київ, 2011. – 228 с.
24. Лаврова Л. Н. И. И. Мечников и значение его наследия для развития советской науки / Л. Н. Лаврова // Журн. мікробіології, епідеміології та імунології. – 1970. – № 5. – С. 9–22.
25. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. зап. / А. И. Маркевич. Академические списки. – Одесса : Экон. тип., 1890. – XV, 734, X с.
26. Мельник М. И. И. Мечников: жизнь, труды, мировоззрение. Введение в изучение Мечникова / М. Мельник. – Харьков, 1924. – 171 с.
27. Метёлкин А. И. Л. С. Ценковский основоположник отечественной школы микробиологов (1822–1887) / А. И. Метёлкин. – М. : Медгиз, 1950. – 263 с.
28. Мечников И. И. Академическое собрание сочинений : в 16 т. / И. И. Мечников ; ред. В. А. Догель ; гл. ред. Ф. Кротков ; редкол.: Н. Н. Аничков [и др.]. – М. : Медгиз, 1964. – Т. 16. – 464 с.
29. Мечников И. И. Вопросы иммунитета : избр. тр. / И. И. Мечников ; ред. А. А. Зильбер. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 734 с.
30. Мечников И. И. Избранные биологические произведения / И. И. Мечников ; ред., ст. и примеч.: В. А. Догеля, А. Е. Гайсинавича. – М. : Изд-во Акад. наук, 1950. – 788 с. – (Классики науки).
31. Мечников И. И. Избранные произведения / И. И. Мечников ; ред., вступ. ст. и коммент. А. Е. Гайсинавича. – М. : Учпедгиз, 1956. – 416 с.
32. Мечников І. Лекції з порівняльної патології запалення, читані у квітні й травні 1891 року у Пастерівському інституті / І. Мечников ; пер. з рос. вид. 1892 р. І. Холодного. – Харків : ДВОУ Медвидав УСРР, 1932. – 134 с.
33. Мечников И. И. Лекции о сравнительной патологии воспаления / И. И. Мечников ; под ред. Л. А. Тарасевича. – М. : Природа, 1917. – 206 с.

34. Мечников И. И. Лекции о сравнительной патологии воспаления / И. И. Мечников ; под ред. Л. А. Тарасевича. – 2-е изд. – М. ; Петроград : Гос. изд-во, 1923. – 168 с.
35. Мечников И. И. Пессимизм и оптимизм : [сборник] / И. И. Мечников ; [сост., вступ. ст. и коммент. В. А. Фролова]. – М. : Совет. Россия, 1989. – 640 с. – (Публицистика классиков отечественной науки).
36. Мечников И. И. Письма (1863–1916) / И. И. Мечников ; под ред.: А. Е. Гайсиновича, Б. В. Левшина. – М. : Наука, 1974. – 296 с.
37. Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения / И. И. Мечников. – М. : Госиздат, 1925. – 281 с.
38. Мечников И. И. Страницы воспоминаний : сб. автобиограф. ст. / И. И. Мечников ; отв. ред. Х. С. Коштыянец ; ред. и примеч. А. Е. Гайсиновича ; АН СССР, Всесоюз. микробиол. о-во. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1946. – 279 с. – (Науч.-попул. сер. ; Мемуары).
39. Мечников И. И. Этюды о природе человека / И. И. Мечников. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 290 с.
40. Мечников И. Этюды оптимизма / И. Мечников. – Харьков : Фолио, 2013. – 382 с.
41. Ілля Ільчич Мечников та медичинський факультет Харківського університету / І. В. Белозеров, М. І. Кириченко, Е. С. Проценко [та ін.] // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 8–13.
42. Ілля Ілліч Мечников: до 160-х роковин від дня народження : фотоальбом : каталог виставки / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; Харків. приват. музей міської садиби ; авт.-уклад. А. Ф. Парамонов ; уклад.: Л. І. Романова, О. М. Христіян. – Харків : Факт, 2005. – 24 с.
43. Мечникова О. Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова / О. Н. Мечникова. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – 232 с.
44. Наукові праці І. І. Мечнікова та його харківських учнів у фонді Харківської наукової медичної бібліотеки : друк. каталог / КЗОЗ Харк. наук. мед. б-ка ; [уклад.: О. І. Мікуліна, Л. П. Безубець ; наук. ред. О. М. Клімова ; ред. І. О. Бражник]. – Харків : Вид-во Федорко, 2016. – 150 с.
45. Новиков П. А. Мечников как зоолог / П. А. Новиков // Научное наследство / Рос. Акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники ; гл. ред. С. И. Вавилов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 427–472. – (Естеств.-науч. сер.).
46. Огородник І. В. Остриянин Данило Хомич [Електронний ресурс] / І. В. Огородник // Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 2022, груд. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-77199> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
47. Паламарчук Н. І. Ілля Мечников – лауреат Нобелівської премії, уродженець України / Н. І. Паламарчук // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 39. – С. 33–41.
48. Перцева Ж. Н. Женщины в судьбе И. И. Мечникова / Ж. Н. Перцева // Мед. ун-т. – 2016. – № 3–4. – С. 7.
49. Петрюк П. Т. Ілля Ільчич Мечников: биографические, научные и психиатрические аспекты (к 165-летию со дня рождения) / П. Т. Петрюк, И. Ю. Кучма, В. И. Резник // Annals of Mechnikov Institute. – 2010. – № 2. – С. 53–62.
50. Письма А. О. Ковалевского к И. И. Мечникову (1866–1900) / АН СССР, Архив ; под общ. ред. Ю. И. Полянского ; отв. ред.: Г. А. Князев, Б. Е. Райков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 312 с.
51. Рогальчук Л. З безмежною вірою в силу науки: до 170-річчя від дня народження І. Мечникова (1845–1945) / Л. З. Рогальчук // Дати і події, 2015, перше півріччя : календар знамен. дат. / Нац. парлам. б-ка України ; уклад.: В. Кононенко (керівник проекту) [та ін.]. – Київ, 2014. – № 1(5). – С. 130–133.
52. Рогожин Б. А. Харьков в жизни И. И. Мечникова: лица, дома, улицы / Б. А. Рогожин // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 14–24.
53. Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / С. П. Руда. – Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.
54. Руда С. П. Становлення мікробіології як наукової дисципліни (до 100-річчя від дня смерті І. І. Мечникова) / С. П. Руда // Історія науки і техніки. – 2017. – Вип. 10. – С. 204–210.

55. Рукописные материалы И. И. Мечникова в Архиве Академии наук СССР: научное описание, тексты / сост.: Л. К. Куванова, М. С. Багракова ; под ред.: Г. А. Князева, Б. Е. Райкова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 98 с.
56. Савчук В. С. Естественнаоучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX ст. / В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДДУ, 1994. – 232 с.
57. Севастьянов В. Д. Вклад І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського в створення сільськогосподарської ентомології в Україні / В. Д. Севастьянов // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія. – 2002. – Т. 7, вип. 1. – С. 314–319.
58. Сеченов И. М. Автобиографические записки / И. М. Сеченов. – 2-е изд. – М. : Изд-во АН СССР, 1945. – 178 с.
59. Скрипаль І. Г. Мечников Ілля Ілліч [Електронний ресурс] / І. Г. Скрипаль // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ : Інститут енциклопед. дослідж. НАН України. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 2018, груд. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-66768> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
60. Скрипченко Г. С. Одеський науково-дослідницький інститут вірусології та епідеміології ім. І. І. Мечникова / Г. С. Скрипченко // Очерки развития науки в Одессе / В. М. Адамян [и др.] ; НАН України, Южный науч. центр. – Одесса, 1995. – С. 347–353.
61. Славетний співвітчизник: до 160-х роковин І. І. Мечникова : кат. виставки / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; [уклад.: Л. І. Романова, О. М. Христіян]. – Харків, 2005. – 19 с.
62. Сорокина А. В. И. И. Мечников и развитие отечественной микробиологии : автореф. дис. ... канд. биол. наук : 096 / А. В. Сорокина ; Моск. науч.-исслед. ин-т вакцин и сывороток им. И. И. Мечникова. – М., 1968. – 14 с.
63. Стамблер І. Ілля Мечников – засновник геронтології / І. Стамблер // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 29–30.
64. Сухов А. Д. И. И. Мечников и философия / А. Д. Сухов // Философия и общество. – 2011. – № 1. – С. 142–159.
65. Третьяков Д. К. Мечніков як зоолог: до сторіччя з дня народження Іллі Ілліча Мечнікова (1845–1945) : доп., зробл. на ювіл. засід. АН УРСР / Д. К. Третьяков. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1945. – С. 8–15.
66. Чистович Н. Я. Проф. Ілля Ілліч Мечников / Н. Я. Чистович. – Берлін : Госиздат РСФСР, 1923. – 82 с.
67. Шабров А. В. Ілля Ілліч Мечников. Енциклопедія життя та творчості / А. В. Шабров, І. В. Князькін, А. Т. Марьянович. – СПб. : ДЕАН, 2008. – 1263 с.
68. Щастный С. М. Одесский бактериологический институт за 40 лет : речь в торжеств. заседании Науч. конф. Ин-та ([г. Одесса], 12 сент. 1926 г.) / С. М. Щастный // Отчет Одес. гос. санитар.-бактериол. ин-та им. И. И. Мечникова за 1925–1926. – Одесса : Изд-во Одес. бак. ин-та, 1927. – С. 5–16.
69. Ambrose Ch. The Osler slide, a demonstration of phagocytosis from 1876 Reports of phagocytosis before Metchnikoff's 1880 paper / Ch. Ambrose // Cellular immunology. – 2006. – Vol. 240, № 1. – P. 1–4.
70. Breathnach C. Biographical sketches – No. 44 : Metchnikoff / C. Breathnach // Irish Med. J. – 1984. – Vol. 77, № 9. – P. 303.
71. Desowitz R. The Thorn in the Starfish. The Immune System and How it Works / R. Desowitz – New York : W. W. Norton & Co, 1987. – 270 p.
72. Dubos R. The micro-environment of inflammation or Metchnikoff revisited / R. Dubos // Lancet. – 1955. – № 269. – P. 1–5.
73. Ezechuk Yu. V. Nobel Laureate Ilya I. Mechnikov (1845–1916). Life story and career / Yu. V. Ezechuk, D. V. Kolybo // The Ukr. Biochem. J. – 2016. – Vol. 88, № 6. – С. 98–109.
74. Glick T. The Comparative Reception of Darwinism / T. Glick. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1988. – 505 p.
75. Gordon S. Elie Metchnikoff: father of natural immunity / S. Gordon // Europ. J. of immunology. – 2008. – Vol. 38, № 12. – P. 3257–3264.
76. Gordon S. Elie Metchnikoff, the Man and the Myth / S. Gordon // J. of innate immunity. – 2016. – Vol. 8, № 3. – P. 223–227.
77. Gordon S. Metchnikoff at Rockefeller: a legacy of phagocyte-microbial interactions / S. Gordon // Annals of Mechnikov Inst. – 2020. – № 3. – С. 6–10.

78. Gordon S. Phagocytosis: The Legacy of Metchnikoff / S. Gordon // *Cell*. – 2016. – Vol. 166, № 5. – С. 1065–1068.
79. Gourko H. The Evolutionary Biology Papers of Elie Metchnikoff / H. Gourko, D. Williamson, A. Tauber. – Dordrecht ; Boston ; London : Kluwer acad. publ., 2000. – X, 221 p.
80. Harris H. Role of Chemotaxis in Inflammation / H. Harris // *Physiol. rev.* – 1954. – Vol. 34, № 3. – P. 529–562.
81. Herrlinger R. Historical development of the concept of phagocytosis / R. Herrlinger // *Ergebnisse der Anatomie und Entwicklungsgeschichte*. – 1956. – № 35. – P. 334–357.
82. Hirsch J. Immunity to infectious diseases : review of some concepts of Metchnikoff / J. Hirsch // *Bacteriological rev.* – 1959. – Vol. 23, iss. 2. – P. 48–60.
83. Karnovsky M. Metchnikoff in Messina: a century of studies on phagocytosis / M. Karnovsky // *The New England J. of Medicine*. – 1981. – Vol. 304, № 19. – P. 1178–1180.
84. Kaufmann S. Immunology's foundation: the 100-year anniversary of the Nobel Prize to Paul Ehrlich and Elie Metchnikoff / S. Kaufmann // *Nature Immunology*. – 2008. – Vol. 9, № 7. – P. 705–712.
85. King Ch. Odessa. Genius and Death in a City of Dreams / Ch. King. – New York : W. W. Norton, 2011. – 336 p.
86. De Kruij P. Microbe Hunters / P. de Kruij. – New York : Blue Ribbon, 1926. – 363 p.
87. Lepine P. Elie Metchnikoff et l'immunologie / P. Lepine – Paris : Pierre Seghers, 1966. – 143 p.
88. Lewis D. Probiotics Exist Thanks to a Man Who Drank Cholera [Електронний ресурс] / D. Lewis // *Smithsonian Magazine*. – Електрон. дані. – 2015, 7 Май. – Режим доступу: <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/thank-man-who-drank-cholera-your-yogurt-180955197/> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
89. Lord J. From Metchnikoff to Monsanto and beyond: the path of microbial control / J. Lord // *J. of Invertebrate Pathology*. – 2005. – Vol. 89, № 1. – P. 19–29.
90. Mackowiak Ph. Recycling Metchnikoff: probiotics, the intestinal microbiome and the quest for long life / Ph. Mackowiak // *Frontiers in Public Health*. – 2013. – Vol. 1. – Art. 52.
91. Martin D. Revisiting Gerontology's Scrapbook: From Metchnikoff to the Spectrum Model of Aging / D. Martin, L. Gillen // *The Gerontologist*. – 2013. – Vol. 54, № 1. – P. 51–58.
92. Élie Metchnikoff [Електронний ресурс] // *Encyclopaedia Britannica*. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 12.07.2025. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/biography/Elie-Metchnikoff> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
93. Élie Metchnikoff (1845–1916): celebrating 100 years of cellular immunology and beyond / D. Underhill, S. Gordon, B. Imhof [та ін.] // *Nature rev. Immunology*. – 2016. – Vol. 16, № 10. – P. 651–656.
94. Metchnikoff O. Life of Elie Metchnikoff 1845–1916 / O. Metchnikoff ; pref. E. Ray Lankester. – London : Constable and company Ltd., 1921. – 297 p.
95. Metchnikoff O. Life of Elie Metchnikoff 1845–1916 / O. Metchnikoff ; pref. E. Ray Lankester. – Boston ; New York : Houghton Mifflin company, 1921. – 297 p.
96. Metchnikoff O. Vie d'Élie Metchnikoff, 1845–1916 / O. Metchnikoff. – Paris : Libr. Hachette, 1920. – VII, 272 p.
97. Podolsky S. Metchnikoff and the microbiome / S. Podolsky // *Lancet*. – 2012. – Vol. 380, № 9856. – P. 1810–1811.
98. Ramon G. Eloge d'Élie Metchnikoff à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance / G. Ramon // *Bul. de l'Acad. Nat. de Médecine*. – 1945. – Vol. 129. – P. 294–301.
99. Schmalstieg F. Ilya Ilich Metchnikoff (1845–1915) and Paul Ehrlich (1854–1915). The centennial of the 1908 Nobel Prize in Physiology or Medicine / F. Schmalstieg, A. Goldman // *J. of Med. Biogr.* – 2008. – Vol. 16, № 2. – P. 96–103.
100. Slosson Edwin E. Major Prophets of Today / Edwin E. Slosson. – Boston : Little, Brown and Company, 1916. – 299 p.
101. Slosson Edwin E. Major Prophets of Today / Edwin E. Slosson. – New York : Books for Libraries, Freeport, 1968. – 326 p.
102. Stambler I. A History of Life-Extensionism in the Twentieth Century. Longevity History / I. Stambler. – Rison Lezion, 2014. – 532 p.
103. Stambler I. Elie Metchnikoff – the founder of longevity science and a founder of modern medicine: In honor of the 170th anniversary / I. Stambler // *Advances in Gerontology*. – 2015. – Vol. 5. – P. 201–208.

104. Tauber A. The birth of immunology. P. 2 : Metchnikoff and his critics / A. Tauber, L. Chernyak // Cellular immunology. – 1989. – Vol. 121, № 2. – P. 447–473.
105. Tauber A. The Immune Self: Theory Or Metaphor? / A. Tauber. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 368 p.
106. Tauber A. Metchnikoff and the Origins of Immunology: from Metaphor to Theory / A. Tauber, L. Chernyak. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1991. – 247 p.
107. Tauber A. Metchnikoff and the phagocytosis theory / A. Tauber // Nature rev. Molecular cell biology. – 2003. – Vol. 4. – P. 297–301.
108. Tauber A. Metchnikoff and a theory of medicine / A. Tauber, L. Chernyak // J. of the Royal Soc. of Medicine. – 1989. – Vol. 82, № 12. – P. 699–701.
109. Teti G. The Phagocyte, Metchnikoff, and the Foundation of Immunology / G. Teti, C. Biondo, C. Beninati // Microbiology Spectrum. – 2016. – Vol. 4, № 2. – P. 1–12.
110. Vaughan R. B. The romantic rationalist: a study of Elie Metchnikoff / R. B. Vaughan // Medical history (Cambridge). – 1965. – № 9(3). – P. 201–215.
111. Vértés L. The gerontologist Mechnikov / L. Vértés // Orvosi Hetilap. – 1985. – Vol. 126, № 30. – P. 1859–1860.
112. Vikhanski L. Immunity: How Elie Metchnikoff Changed the Course of Modern Medicine / L. Vikhanski. – Chicago : Chicago Review Press, 2016. – 336 p.
113. Vikhanski L. Elie Metchnikoff Rediscovered: Comeback of a Founding Father of Gerontology / L. Vikhanski // The Gerontologist. – 2016. – Vol. 56, Iss. Suppl_3. – P. 181.
114. Zalkind S. Ilya Mechnikov: His Life and Work / S. Zalkind. – Honolulu ; Hawaii : University Press of the Pacific, 2001. – 212 p.
115. Zeiss H. Elias Metschnikow, Leben und Werk / H. Zeiss. – Jena, 1932. – 196 s.
116. Zimmermann G. Elias Metschnikoff, Elie Metchnikoff or Ilya Ilich Mechnikov (1845–1916): A Pioneer in Insect Pathology, the First Describer of the Entomopathogenic Fungus *Metarhizium anisopliae* and How to Translate a Russian Name. / G. Zimmermann, B. Papierok, T. Glare // Biocontrol Science and Technology. – 1995. – Vol. 5, № 4. – P. 527–530.